

JALBA — TEHNIKA PLETENJA ŽENSKIH KAPICA

NERINA ECKHEL

Etnografski muzej

41000 Zagreb, Mažuranićev trg 14

UDK 39

Izvorni znanstveni članak

Autorica raspravlja o »jalbi«-kapici, dijelu nekadašnje ženske nošnje, kao i o »jalbi«-tehničima pletenja, primijenjenoj za izradu specifične ukrasne tkanine. Uz pomoć drvenog okvira s namotanima nitima osnove tkalja je međusobnim prepletanjem niti (bez umećanja potke) stvarala šupljikastu tkaninu s uzorkom rombova i cik-cak linija. Sačuvani arheološki nalazi, slikovni prilozi i etnografska građa potvrđuju »jalbu« u antičkom Egiptu, Grčkoj i Rimu, u srednjovjekovnoj zapadnoj Evropi, kao i kod gotovo svih Slavena. Uz detaljni opis pletenja »jalbi«, održanog do 50-tih godina 20. st. u selu Trg kod Ozlja, autorica u članku ukazuje i na neke probleme stručne i praktične naravi.

Naziv »jalba« prema tumačenju lingvisti ima korijen u njemačkoj riječi die Haube, odnosno slovenskoj avba — što u prijevodu znači kapa.

Na području sjeverozapadnog Pokuplja naziv »jalba« odnosi se na kapicu — poculicu, pokrivalo za glavu udatih žena.¹⁾

Taj se termin u starijoj stručnoj literaturi također susreće i kao naziv za specifičnu tehniku izrade prozračne šupljikave tkanine, bilo da se radi o poculici ili o ukrasnom umetku na ručniku i košulji, i to ne samo na području Pokuplja, već i u Slavoniji, Moslavini i Hrvatskom zagorju.²⁾

Jedna od prvih definicija jalbe kao tehnike, koju na osnovu našeg folklornog tekstila donosi Jelica Belović-Bernadzikowska 1906. god., glasi: »Jalba je pletenje čitme na okviru.«³⁾

Da bi se moglo određenije govoriti o definiciji jalbe kao tekstilne vještine, potrebno je upoznati način njene izrade. Danas je to moguće jedino na osnovu ranije zabilježenih opisa i slikovnih priloga, te analizom sačuvanih predmeta.⁴⁾

Tek dekompozicijom predmeta, u ovom slučaju kapica iz sela Trg kod Ozlja, bilo je moguće potpuno rekonstruirati osnovne zahvate izrade i tako utvrditi nekoliko bitnih karakteristika ove tehnike:

Kao prvo potrebno je istaknuti da se jalba izrađuje iz jednog sistema paralelnih niti, u terminologiji tekstilnog rukotvorstva zvanog osnova, koja

¹⁾ Gavazzi M., Pletenje ženskih kapica »jalba«, Etnografska istraživanja i građa I, Zgb., 1934, str. 44.

²⁾ Belović-Bernadzikowska J., Hrvatska čitma, Požega, 1906, str. 3.

³⁾ Belović-Bernadzikowska J., Vezilačka umjetnost u Hrvata i Srba, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 11, Zgb., 1906, str. 26.

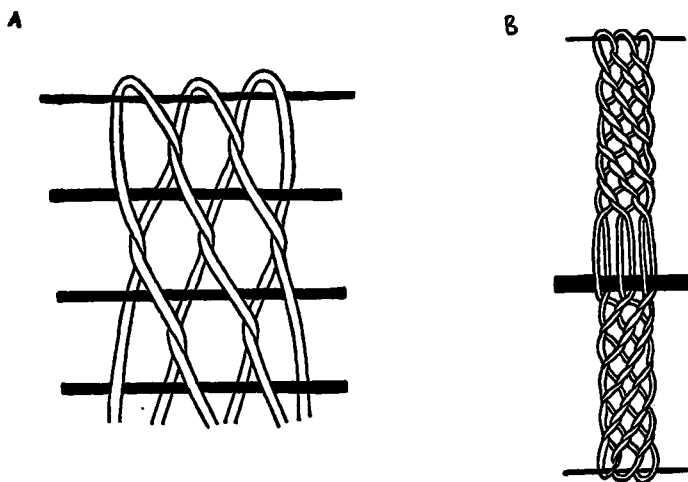
⁴⁾ Pored literature navedene u bilješkama analizirani su primjerci kapica pohranjeni u muzejima u Karlovcu, Ozlju i Etnografskom muzeju u Zagrebu.

je kružno namotana na okviru. Niti osnove moraju biti napete, ali u isto vrijeme mora postojati mogućnost reguliranja napetosti.

Oblik okvira može biti različit, a pretpostavlja se da se razvio od dviju nasuprot postavljenih gredica.⁵⁾

Veličina okvira određuje dužinu osnove, a time i dužinu izrađenog materijala. Širina materijala ovisi o broju niti koje se namatanjem oko okvira automatski dijele na prednju i stražnju nit u paru. Prostor između njih naziva se zijev.

Druga specifičnost ovog rada je u tome što se za izradu materijala ne upotrebljava poprečna nit, tzv. potka, kako je to slučaj u svim oblicima tkanja. Ovdje se radi isključivo o međusobnom preplitanju, odnosno zaplitanju, paralelnih osnovnih niti, koje postepeno teče s jednog na drugi kraj cijele širine osnove.

Crtež 1

A. preplitanje osnovnih niti u smjeru stijeza nadesno.

B. stvaranje prepleta istovremeno na oba kraja osnove.

Može se preplitati s lijeve na desnu stranu ili obratno, ili u toku izrade jednog predmeta po potrebi uzorka mijenjati smjer. Osnovno pravilo kod toga je da se uvijek gornja nit jednog para u zijevu prepliće s donjom niti susjednog para. Time se ujedno vrši i promjena zijeva, odnosno stvara se novi zijev. Isti se princip ponavlja u drugom i svim narednim redovima (crtež 1 A).

⁵⁾ Markova E., Po stopách krosienok, Slovensky narodopis V, 1, Slovenská akadémia VIED-Bratislava, 1957, crtež 44, tr. 88.

Svaki novi zijev fiksira se umetanjem drvene palice ili noža, a istom se palicom nastali preplet sabija prema gornjem i donjem kraju osnove.

Time smo spomenuli i treću bitnu karakteristiku ovog načina rada, a to je stvaranje gotovog prepleta, odnosno materijala, istovremeno na oba kraja osnove. Jednim se preplitanjem, dakle, stvaraju dva reda prepleta, koji se tokom rada istovremeno povećavaju i s oba kraja osnove rastu prema sredini (crtež 1 B).

Zaplitanjem se osnova pomalo skraćuje, te ju je potrebno povremeno opuštati.

Kod završetka rada, prije izvlačenja posljednje palice ili noža, krajevi upleta moraju se porubiti, povezati iglom i koncem u bodu obameta kako ne bi došlo do rasplitanja niti.

Karakteristika nastalog materijala je elastična mrežasta struktura koja ovisi o vrsti i debljini materijala iz kojeg je izrađena, o gustoći osnove i o jačini zbijanja prepletenih redova.

Vještom kombinacijom osnovnih zahvata unutar mrežaste podloge moguće je preplitanjem stvarati različite, ali uvijek geometrijske, oblike šupljikaste ili zbijene strukture. Najčešći je motiv romba, zatim vodoravne, okomite i cik-cak linije, što je bez sumnje uvjetovano i tehnikom izrade (sl. 1).

Tako izrađeni materijal mogao se upotrijebiti za izradu kapica, pojasa i ukrasnih umetaka.⁶⁾

To su bile ukratko osnovne značajke tehnološkog postupka izrade jalbe, odnosno, da se poslužimo narodnim nazivom, »pletenje jalbe«, kako je to zabilježeno u selu Trg kod Ozlja.⁷⁾

O porijeklu i starosti ove tehnike teže je govoriti. Neki autori pletenje jalbe smatraju starijom vještinom od tkanja, s obzirom na to da se upotrebljava samo jedan sistem niti.⁸⁾ Drugi njenu izradu ubrajaju među tehnike izrade čipke, nalazeći sličnosti s pletenjem čipke na batiće.⁹⁾

Pretpovijesni i povijesni izvori s različitih strana svijeta govore nam ponešto o postojanju te vještine u vremenu i prostoru, a recentna etnografska građa pomaže nam da povežemo neke spoznaje i pratimo njen slijed gotovo do naših dana.

Među najstarije primjerke pletenja jalbe ubrajaju se kapice iz egipatskih grobnih nalaza, od kojih su neki stari i do 4000 godina. Način njihove izrade razriješen je tek 1896. god. na osnovu tehnike izrade sličnih kapica u Ukrajini.¹⁰⁾ Unatoč nepobitnim materijalnim dokazima o poznavanju pletenja jalbe u Egiptu, kod tumačenja slikovnih prikaza sprave, na kojoj su navodno spo-

⁶⁾ Belović-Bernadzikowska J., nav. dj. (bilješka 3), str. 30.

⁷⁾ Gabrić P., Jalba u selu Trg kod Ozlja, ZbNŽO, knj. 40, str. 152.

⁸⁾ Bühler-Oppenheim K., Die Textilensammlung Fritz Ike-Huber in Museum für Völkerkunde u Schweiz, Mufeum für Volkskunde, Basel-Zürich, 1948, str. 164.

⁹⁾ Belović-Bernadzikowska J., nav. dj. (bilješka 2), str. 3.

¹⁰⁾ Schinnerer L., Textile Volkskunst bea Ruthen, Zeitschrf für österr. Volkskunde I, 1985, str. 172.

menute kapice bile izrađene, moramo biti oprezni.¹¹⁾ Crteži na zidovima grobnica i palača prikazuju zapravo horizontalni tip tkalačkog stana.¹²⁾

Zbog nepoznavanja perspektive u egipatskom zidnom slikarstvu onog vremena sve što je u drugom planu crta se jedno iznad drugoga, odnosno, ono što se vodoravno proteže u daljinu postaje okomito. Ta ista pravila vrijede i za prikaz horizontalnog tkalačkog stana, koji na crtežu postaje vertikaln.¹³⁾ Osim toga, uvažavajući svu slikarsku slobodu, na tim zidnim prikazima nedostaje jedan od bitnih elemenata koji nastaje preplitanjem jalbe, a to je stvaranje gotove tkanine uporedo na oba kraja osnove.

Pretpostavlja se da je tehnika pletenja jalbe prenesena iz Egipta u Grčku.¹⁴⁾

Koliko je do sada iz literature poznato, ne raspolaže se s materijalnim ostacima izrađevina. Jedino na osnovu slikarskih prikaza došlo se do zaključaka da bi pojedini pojasevi i kapice mogli biti izrađeni tehnikom pletenja jalbe. Utoliko više bi opet morali biti oprezni kod tumačenja, također slikovnih prikaza okvira za pletenje, koje nalazimo na grčkim vazama. I obzirom na veličinu okvira i položaj ruku kod rada, više bi trebali biti skloni zaključku da se radi o prikazu izrade veza na tkanini napetoj na okviru.¹⁵⁾

S ostalog područja evropskog kontinenta najstarije potvrde o poznavanju jalbe nalazimo među grobnim nalazima iz brončanog doba u Danskoj, gdje su nađeni primjerci pletiva i dijelovi okvira za rad.¹⁶⁾ Slijedi zatim vatikanski zapis i crtež iz 5. st. naše ere o poznavanju neke vrste stalka za pletenje s područja Italije.¹⁷⁾

U razdoblju od 15. do 17. st. taj je način rada, čini se, bio vrlo popularan i među višim slojevima građanstva na području zapadne i centralne Evrope, o čemu nam svjedoče ne samo slikovni prikazi iz Njemačke, Belgije, pa i centralne Slovenije,¹⁸⁾ već i neki zapisi i prvi katalozi predložaka za pletenje koji se javljaju u Njemačkoj i Čehoslovačkoj.

Svi ti izvori zaslužuju našu pažnju, ali i obavezuju na detaljnu studijsku analizu.

Etnografska građa, odnosno, predmeti folklornog tekstila iz novijih vremena govore nam o poznavanju ove tehnike na području Skandinavskih zemalja, zatim kod Mađara, Rumunja, a također i kod gotovo svih slavenskih zajednica. Pretpostavlja se da su Slaveni i poznavanje tehnike pletenja jalbe, kao jednu od vještina tekstilnog rukotvorstva, pomijeli iz svoje pradomovine i ponegdje je i u novoj sredini zadržali gotovo do naših dana.

¹¹⁾ Erman A., *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, Tübingen, 1923, str. 536.

¹²⁾ Branlik R., *Altägyptische Gewerbe*, Stuttgart, 1900, str. 57.

¹³⁾ Isto, str. 89—91.

¹⁴⁾ Markova E., nav. dj. str. 70 i bilješka 30.

¹⁵⁾ Blümner H., *Tehnologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, Leipzig, 1921.

¹⁶⁾ Bühler-Oppenheim K., *Die Kettentechnik als Vorstufe der Weberei*, Ciba-Rundschau 53, Basel, 1947, str. 2714.

¹⁷⁾ Blümner H., nav. dj. str. 164.

¹⁸⁾ Cevc E., *Etnografski problemi ob freski »Sv. Nedelje« v Crngrobu*, Slovenski etnograf 3/4, Ljubljana, 1951, str. 82 i tabla 26.

Na to upućuju neki od naziva okvira za pletenje, koji kod većine slavenskih naroda imaju korijen u riječi »krosna«, zatim upotreba 60-inskog sistema brojenja niti osnove, te naziv »pletenje« za sam postupak izrade, koji se također svuda obavlja po istim tehnološkim principima.¹⁹⁾

Od ostalih naziva za izradu jalbe koji se najčešće spominju u stručnoj literaturi spomenut ću samo neke: »egipatsko ili koptsko tkanje«, švedski naziv »spranging«, njemački i norveški »Sprang«, te njemački »Spitzengeflecht« i »Flechttechnik«.²⁰⁾

Na području SR Hrvatske poznavanje i upotreba tehnike pletenja jalbe u prošlom stoljeću zabilježena je u nekoliko lokaliteta. To su sela Retfala i Laslovo kod Osijeka, zatim Virovitica, Marija Bistrica, Rude kod Samobora, a na području Pokuplja sela Svetice kod Karlovca, te Polje i Trg kod Ozlja.²¹⁾

Iz sela Trg sačuvano je do naših dana nekoliko primjeraka okvira za rad i kapica »jalba«. Sama tradicija tog arhaičnog načina pletenja trajala je u Trgu sve do godina iza I svjetskog rata.²²⁾

Pored toga što je većina žena sama sebi znala isplesti jalbu, Trg je prema sačuvanim zapisima, i još uvijek živom sjećanju kazivača, bio centar proizvodnje sličnih kapica za bliža i dalja sela. Pojedine su se žene tim poslom profesionalno bavile i kapice prodavale ne samo svojim susjedima, već i na sajmovima u Karlovcu i okolnim selima.

Jedna od njih je i Regina Paljunac (rođena 1885. god.) čiji je rad zabilježio na filmskoj traci prof. M. Gavazzi još 1935. god. Ona je plesti jalbu naučila od svoje majke France, koja je polovinom prošlog stoljeća bila u službi kod neke domaće obitelji u Karlovcu i tamo navodno naučila tu vještinu.

Reginina sestra, Ljuba Kostić, također je znala plesti jalbu, ali, prema zapisu Paule Gabrić iz 1962. god., samo najjednostavnije uzorke. Ona je vjerojatno bila i posljednja žena u Trgu koja je vladala tom tehnikom. Nakon njene smrti 1982. god. njena kćerka Franca Štakovac sačuvala je njen »lucen«, i kako sama kaže, znala bi »nasnovati jalbu«, ali isplesti kapicu ne zna danas više ni ona niti itko drugi u selu.²³⁾

Okvir za pletenje, tzv. »lucen« ili »lucen«, imao je u selu Trg specifičan oblik kakav, koliko do sada znamo, nije nigdje drugdje zabilježen. Napravljen je od ljeskove grane savijene u obliku luka i usađene u dužu pravokutnu daščicu (sl. 2).²⁴⁾

Kod rada žena sjedi na niskoj klupici i lucen pridržava nogama. Osnova se snuje preko dviju poprečnih niti deblje špage vezanih uz bočne stranice luka, slično kako je to slučaj npr. u Poljskoj, Ukrajini ili Norveškoj.²⁵⁾

Za izradu kapica upotrebljava se deblja bijela, industrijski predena, pamučna pređa.

¹⁹⁾ Markova E., nav. dj. str. 47—85.

²⁰⁾ Gabrić P., nav. dj. str. 151.

²¹⁾ Isto, str. 152.

²²⁾ Isto, str. 151.

²³⁾ Terenske bilješke autora, studeni 1985.

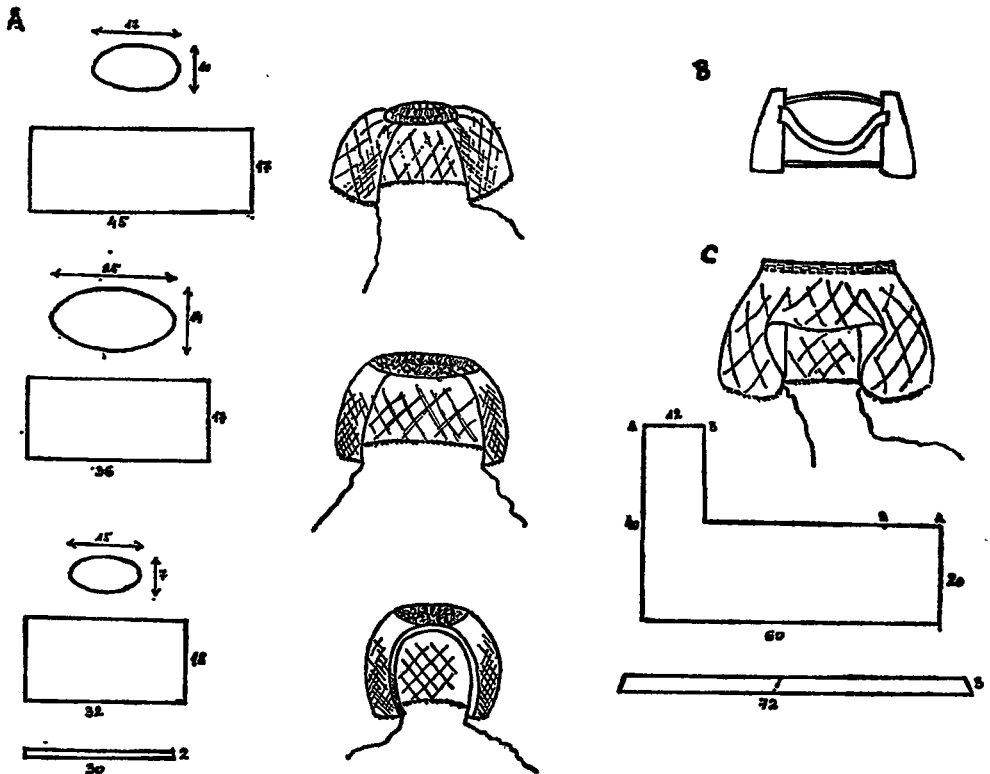
²⁴⁾ Dimenzije lucena: visina 80—90 cm, srednja širina luka 45—50 cm, dužina daščice 50—55 cm, širina daščice 4—6 cm.

²⁵⁾ Markova E., nav. dj. str. 63, 65 i 80.

Širina osnove izračunava se 60-inskiim sistemom brojenja, što znači da tri para niti čine jednu čisanicu. Dekompozicijom sačuvanih kapica može se utvrditi da su pletene iz osnova koje broje od 60 do 90 čisanica, odnosno, 180—270 pari niti.²⁰⁾

Također se može uočiti da se preplitalo uvijek u jednom smjeru, i to lijeva nadesno. (vidi crtež 1).

Za sabijanje prepleta upotrebljavalo se 4—8 daščica koje su se kod rada učvršćivale uz donju stranu prepleta, koji je vjerojatno zato obično jače zbijen (sl. 3).

Crtež 2

A. kroj i oblik kapice jalba pletene na lucenu.

B. podložak »rogia«.

C. kroj i oblik kapice jalbe izrađene na kukicu.

²⁰⁾ Obradene su kapice iz inventara Etnografskog muzeja u Zagrebu pod inventarnim brojem UO 885, UO 886, BK 302, Et 6448 i Et 6664.

Kao glavni i jedini motiv ukrasa na svim je primjercima kapica prisutan oblik romba. Javlja se u gustim zbijenim paralelnim nizovima, ili su površina svakog rombića i međuprostor ispunjeni većim ili manjim šupljikama. U terenskim bilješkama Tereze Paulić iz 1930. god. za pojedine ornamente navedeni su slijedeći nazivi: veliko i malo srce, na kotače, rijetko srce, mrežica i sl., ali je danas, na žalost, nemoguće precizno utvrditi na koje se motive ti nazivi odnose.²⁷⁾

Učvršćivanjem pletiva i skidanjem s lucena dobivena je elastična mrežasta tkanina u obliku dva pavokutnika, širine od 36 do 45 cm, i dužine od 17 do 20 cm, ovisno o veličini lucena i broju niti osnove. Od svakog od tih komada može se izraditi jedna kapica (crt. 2).

Nastavno na dužu stranu pravokutnika, iglom i lanenom pređom postepeno se oblikuje manji ili veći ovalni umetak, koji formira tekstil jalbe u zaobljenu kapicu. Radi se bodom »kružnog rubnog pripleta«, koji je u literaturi poznat pod nazivom »vantsön«, a koji se upotrebljavao za izradu elastičnog šupljikavog tekstila i prije poznavanja pletenja na dvije ili više igala (sl. 4).²⁸⁾

Na nekim je kopicama tjemeni umetak izrađen na kukicu bodom niskih štapića.

Na donjem kraju kapice potrebno je slobodne niti osnove povezati u petlje, kroz koje se uvlači uzica za vezanje (sl. 5).

Kapicu jalbu imala je pravo nositi samo udata žena. Kosu je splela u dvije pletenice, koje bi se polagale preko tjemena tako da su krajevi suprotnih pletenica dolazili u visini očiju. Preko njih se polagala i vezala jalba. Preko jalbe žena je prilikom izlaska iz kuće vezala maramu (sl. 8).

Cijelo je oglavlje imalo specifičan oblik bikornusa. U godinama iza I svjetskog rata oblik rogova postajao je sve veći zahvaljujući upotrebi posebnog podloška zvanog »rogi«, izrađenog od kartona i presvučenog tkaninom (crt. 2). Prema današnjem tumačenju nekih kazivača veličina rogova bila je odraz bogatstva.

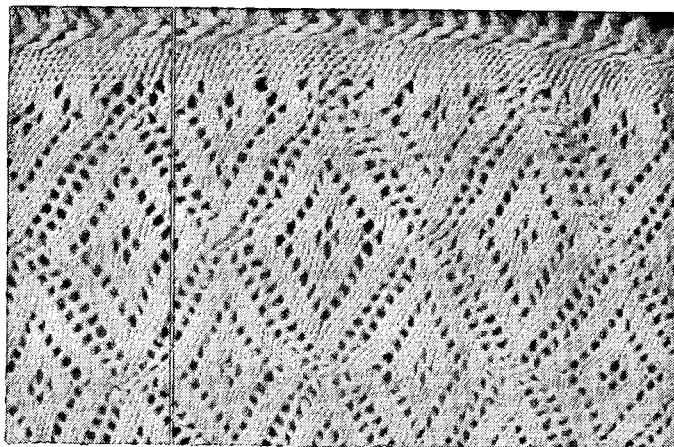
Osnovni kroj kapice također je pretrpio stanovite promjene. Ovalni umetak postaje manja pačetvorina, koja se nastavlja na temeljni pravokutnik (crt. 2).

U to isto vrijeme, znači u godinama iza I svjetskog rata, vjerojatno pod utjecajem osnivanja seoskih škola, žene upoznaju tehniku kukičanja, pa se i kapice jalbe izrađuju pletanjem na kukicu (sl. 6).

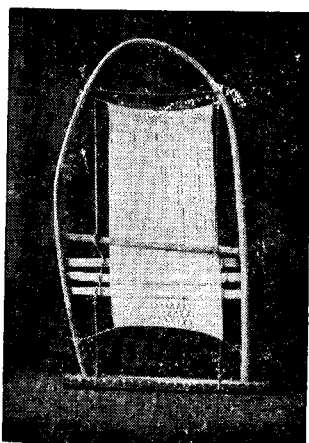
Romb, kao karakterističan motiv ukrasa jalbe pletene na lucenu, vješto je prenesen i na jalbu pletenu na kukicu (sl. 7).

²⁷⁾ Terenske bilješke Tereze Paulić iz 1935. god. pohranjene u dokumentaciji Etnografskog muzeja u Zagrebu.

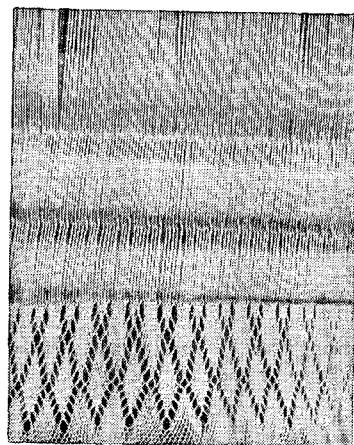
²⁸⁾ Szenczi B., Neke arhaične tehnike na našem folklornom tekstilu, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 40, Zgb., 1962, str. 461—466.

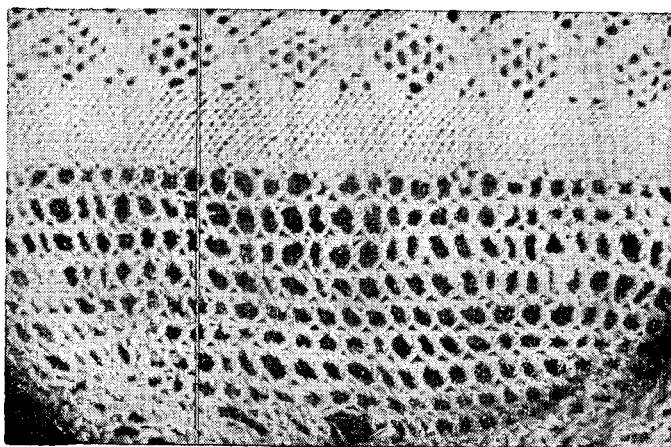
Sl. 1 Motiv romba, detalj jalbe pletene na lucenu

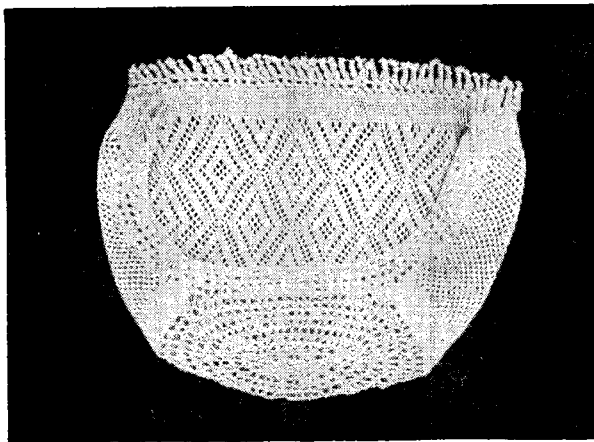
Sl. 2 Lucen za pletenje jalbe

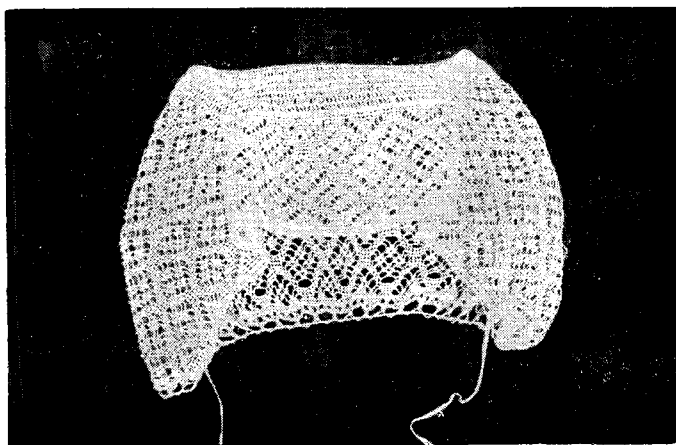
Sl. 3 Preplet zbijen daščicama uz donji kraj osnove

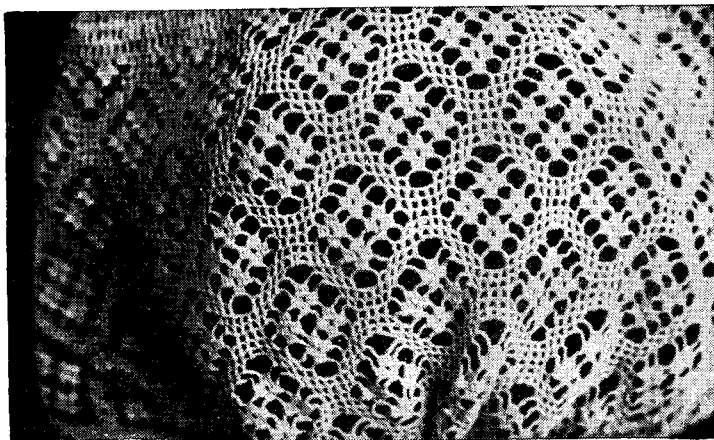
Sl. 4 Bod kružnog pripleta na tjemenu kapice

Sl. 5 Kapica jalba pletena na lucenu

Sl. 6 Kapica jalba izrađena kukicom

Sl. 7 Motiv romba, detalj jalbe izrađene kukicom

Sigurno je da se kukičanjem lakše i brže moglo izraditi kapicu, pa je stoga pletenje na drvenom okviru postepeno napušteno, a ubrzo i zaboravljeno.

Kapica jalba pletena na okviru ili kukičana, kao dio tradicijskog odjevnog inventara, potpuno je izašla iz upotrebe u godinama iza II svjetskog rata.

Danas se u fundusima naših muzeja i privatnom vlasništvu nalazi sačuvan relativno malen broj predmeta vezanih uz postojanje ove vještine u selu Trg. To je osam lucena i jedanaest kapica jalba, od kojih su samo pet primjeraka izrađenih na lucenu. Ti su predmeti za muzeje u Karlovcu i Ozlju i Etnografski muzej u Zagrebu nabavljeni otkupom ili poklonom u razdoblju od 1925—1971. god., dok su tri vjerojatno najstarija primjerka jalbe iz sela Trg poklonjena još 1882. god. tadašnjem Naprstkovu muzeju u Pragu.

Na kraju, umjesto zaključka, treba naglasiti da se o spomenutoj problematici, na žalost, još uvijek ne može reći konačna riječ, već se nameće niz pitanja.

Sl. 8 Žena u jalbi s povezanom maramom

Na primjer, je li pletenje jalbe kod nas, pa tako i na području Pokuplja, baština slavenske vještine tekstilnog rukotvorstva, ili je u ove krajeve stiglo kasnijim strujanjima iz prostora zapadne Evrope, ili su se ta dva izvora ovdje nadopunila?

Drugo je pitanje, odnosno, zadatak određivanje adekvatnije terminologije za pojedine faze izrade jalbe. Kod nas usvojeni naziv »pletenje« ne odgovara potpuno osnovnom zahvatu u radu, budući da se niti osnove zapliću jedna oko druge. Osim toga, pod pletenjem prepoznamo rad pomoću igala za pletenje i kukice.

I kao posljednje mislim da ne bismo trebali dopustiti da se postupak izrade jalbe kao tehnike sasvim zaboravi. Ako su već u kasnom srednjem vijeku tiskani katalogi s predlošcima i uputama za rad, zašto se nešto slično ne bi pokušalo i danas, ali prilagođeno današnjim potrebama i ukusu.

»JALBA« — THE TECHNIQUE OF KNITTING WOMEN'S CAPS

Summary

»Jalba« is both the name for a married woman's cap, used in some parts of Pokuplje and Croatian Zagorje, and the professional term designating the technique of making light, lacy fabric which is used for caps and decorative insertions on linen shirts and towels.

Knitting is done with the help of a wooden frame on which the threads of warp are wound. By their interlacing simultaneously at both ends (without any woof), a lacy fabric, whose pattern consists of rhombs and zigzag lines, is being created.

Archeological findings, ethnographic material and painted representations prove the ancient origin and wide spatial distribution of this technique. It has been documented in ancient Egypt, Greece and Rome, in Western Europe during the Middle Ages, and in almost all Slavic communities in more recent times.

In our country, the »jalba« technique of knitting was preserved until 1950's in the village of Trg near Ozalj. The wooden frame on which skillful women knitted was called »lucen«. Until the general disappearance of home-made garments, they produced caps in sufficient quantities to cover the needs of several villages. Today, the skill of »jalba« — knitting in Trg is completely forgotten.